

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

No 16-17 (2023)

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

A testimony on the impact of Kostas Papaioannou's work from 1970s Paris

Giorgos Kontogiorgis

doi: [10.12681/ethiki.33691](https://doi.org/10.12681/ethiki.33691)

To cite this article:

Kontogiorgis, G. (2023). A testimony on the impact of Kostas Papaioannou's work from 1970s Paris: (excerpt of a discussion between Prof. Emeritus G. Kontogiorgis and Dr. P. Vassi). *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (16-17), 238–253. <https://doi.org/10.12681/ethiki.33691>

IV. Μάζα και Δημοκρατία

Μια μαρτυρία για την απήχηση
του έργου του Κώστα Παπαϊωάννου
από το Παρίσι της δεκαετίας του 1970
(απόσπ. συζήτησης του Ομ. Καθηγητή
Γ. Κοντογιώργη με τη Δρ Π. Βάσση)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ

Ο Ομότιμος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης και πρώην Πρύτανης του Παντείου Πανεπιστημίου, κ. Γιώργος Κοντογιώργης, συζητά στις 19.5.2021 με την Δρ. Φιλοσοφίας κ. Παναγιώτα Βάσση για το έργο του Κώστα Παπαϊωάννου, στοχεύοντας σε μια μαρτυρία για την απήχηση του έργου του Νεοέλληνα στοχαστή από το Παρίσι της δεκαετίας του 1970, στο πλαίσιο Διημερίδας για τον Κώστα Παπαϊωάννου. Η Διημερίδα με θέμα «Κώστας Παπαϊωάννου, ο φιλόσοφος της συμφιλίωσης. 40 χρόνια από τον θάνατό του (1925-1981)», διοργανώθηκε από το Εργαστήριο «Φιλοσοφία-Διακυβέρνηση-Οικονομία» (PPElab), του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 15 και 16 Ιουνίου 2021.

Επιμέλεια: Παναγιώτα Βάσση

Δρ. Φιλοσοφίας κ. Παναγιώτα Βάσση: Καλωσορίζουμε τον Ομότιμο Καθηγητή και πρώην Πρύτανη Παντείου Πανεπιστημίου, κ. Γιώργο Κοντογιώργη, στη διημερίδα του φιλοσοφικού εργαστηρίου PPElab, του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, που είναι αφιερωμένη στον Κώστα Παπαϊωάννου και με αφορμή τα 40 χρόνια από τον θάνατό του. Αφορά στην ανάδειξη των πεδίων της ερευνάς του και στην επικαιρότητα των στοχασμών του. Κύριε

Κοντογιώργη, τιμή και χαρά μας η συμμετοχή σας. Καλησπέρα σας. Πώς προέκυψε η γνωριμία σας με τον Κώστα Παπαϊωάννου;

Γιώργος Κοντογιώργης: Καλησπέρα και από εμένα. Θα σας πω. Άκουγα πάρα πολλά στη διάρκεια που είχα βρεθεί στο Παρίσι, συγκεκριμένα το 1972, για τον Κώστα Παπαϊωάννου από συμφοιτητές μου ή και από άλλους στις συγκεντρώσεις αυτές που γινόντουσαν στο Παρίσι από Λατινοαμερικάνους οι οποίοι τον λάτρευαν. Θυμάμαι ότι είχαμε κάνει πολλές συζητήσεις για το έργο του Παπαϊωάννου, στην Πανεπιστημιούπολη, στους «φοιτητόδρομους», σε μια διεθνή συγκέντρωση φοιτητών, αλλά και εκεί που δίδασκε ο Παπαϊωάννου. Ήταν ένας θαυμασμός που μου προκαλούσε εντύπωση και, θα έλεγα, μου είχε δημιουργήσει ένα είδος δέους απέναντι σε έναν Έλληνα στοχαστή πρώτα-πρώτα και σε έναν στοχαστή από μόνον του, στη συνέχεια. Διερωτόμουν πώς συνέβαινε να είναι στην προμετωπίδα των συζητήσεων των φοιτητών ο Παπαϊωάννου και πολύ ύστερα οι συζητήσεις για τον Μαρξ και για τους άλλους της εποχής. Επίσης, να πω ότι μου κίνησε την περιέργεια και αναζήτησα, πολύ πριν γνωρίσω το έργο του, τι ακριβώς σκεφόταν και τι δίδασκε αυτός ο άνθρωπος. Έτσι, μετά από πολλές συζητήσεις, μου πρότειναν να πάμε στο Σεμινάριο του Κώστα Παπαϊωάννου, που γινόταν στο Παρίσι, για να τον ακούσουμε και να τον γνωρίσουμε. Αυτή ήταν και η πρώτη φορά που ήταν και θορυβώδης. Διότι γίνονταν πάρα πολύ δυνατές συζητήσεις εκεί του Παπαϊωάννου, ο οποίος είχε μια εξαιρετική δυνατότητα του λέγειν και του επιχειρήματος, με τους Λατινοαμερικάνους και όχι μόνο, αλλά, κυρίως με αυτούς, οι οποίοι ήταν πραγματικά παθιασμένοι.

Μία δεύτερη φορά, που είχα την τύχη να συναντηθώ μαζί του, ήταν όταν επεδίωξα να τον δω πηγαίνοντας στο τέλος του μαθήματός του και όταν τελείωνε και το δικό μου στη Σχολή όπου δίδασκε, καθώς είχα κι εγώ τότε ένα Σεμινάριο που παρακολουθούσα. Με πήρε στο γραφείο του, λοιπόν, και μιλήσαμε για πολλή ώρα. Αυτό, είχε μία πολύ ενδιαφέρουσα, αν θέλετε, πτυχή που μου επέβαλλε να συνεχίσω να φέρνω στη σκέψη μου το ενδιαφέρον για τον Παπαϊωάννου και στο μέλλον.

Πρέπει να σας πω ότι, όταν αργότερα δίδασκα στην «Sciences Po» όπως λέγεται, στο Ινστιτούτο Πολιτικών Επιστημών το Παρισιού, ακριβώς στο διπλανό γραφείο ήταν εγκατεστημένος ο Καζανοβά, ο πρώτος συνεργάτης του Ρεϋμόν Αρόν, του οποίου ανέφερα κάποια στιγμή τις εντυπώσεις μου και τις συζητήσεις, χωρίς να γνωρίζω ακόμη ότι γνώριζε καν το όνομά του, από τη συνάντησή μου με τον Παπαϊωάννου. Και εκεί, λοιπόν, μου εξήγησε ο Καζανοβά, την υψηλή εκτίμηση που έτρεφε ο Ρεϋμόν Αρόν για τον Κώστα Παπαϊωάννου και, βεβαίως, μου μίλησε για τις δημοσιεύσεις που έκανε (ο Παπαϊωάννου) στο «Commentaire» του Ρεϋμόν Αρόν, το οποίο διεύθυνε τότε ο Καζανοβά. Μου είχε προτείνει κι εμένα να γράψω σχετικά. Εν πάση περιπτώσει, ήταν μια πολύ ενδιαφέρουσα εμπειρία, διότι μου επέτρεψε αυτός ο διάλογος με τον Καζανοβά να αποκομίσω το συμπέρασμα ότι ο Παπαϊωάννου δεν ήταν ένας στοχαστής που απλώς “πουλούσε” στον κοινό λαό που αγωνιζόταν ή που στοχαζόταν στη Λατινική Αμερική. Όταν ένας κολοσσός, του τύπου του Ρεϋμόν Αρόν, εκφράζει υψηλή εκτίμηση για έναν άλλον στοχαστή σημαίνει ότι η απήχηση του και το επιχείρημά του είναι πολύ πιο δυνατό από αυτό το οποίο μπορεί να πρεσβεύει κάποιος που διέρχεται η επαφή του από την ιδεολογία. Πρέπει να πω ότι διέκρινα και την επιρροή του Παπαϊωάννου στο έργο του Ρεϋμόν Αρόν που αναφερόταν στη Σοβιετική Ένωση. Διότι εκεί όντως υπήρχε η πνευλιά αυτής της προβληματικής που είχε ήδη αναπτύξει ο Παπαϊωάννου για το σοβιετικό καθεστώς.

Π.Β.: Μου δίνετε την ευκαιρία να ρωτήσω πολλά πράγματα. Καταρχάς πώς θα τον περιγράφατε ως άνθρωπο και ως ιδιοσυγκρασία; Μου είπατε ότι οι Λατινοαμερικάνοι τον λάτρευαν και σκέφτομαι την πολύ γνωστή στενή του φιλία με τον Μεξικανό ποιητή και στοχαστή Οκτάβιο Πας, ήδη από τα πρώτα χρόνια και των δύο στο Παρίσι το 1946.¹ Πού οφείλεται, κατά τη γνώμη σας, η απήχηση που είχε σε Λατινοαμερικάνους διανοούμενους και φοιτητές; Επίσης, μετά τον θάνατο του Παπαϊωάννου, ο Αρόν είπε ότι «...ο Κώστας μοίραζε αφειδώλευτα τις γνώσεις του, τους πνευματικούς του θησαυρούς στους φίλους του...»². Εσείς, από τις δικές σας συζητήσεις μαζί

του, τι αποκομίζοσθε;

Γ.Κ.: Με εντυπωσίασε από τη συνάντησή μας, αλλά και από την πρώτη συνάντηση που έγινε στην αίθουσα με τους φοιτητές, ότι πραγματικά ήταν αφοσιωμένος στο καθήκον της διάχυσης της γνώσης. Μου προκάλεσε εντύπωση το ότι θέλησε να συζητήσει μαζί μου τα επιχειρήματα και τη σκέψη του. Όταν εγώ τον συνάντησα, είχα ήδη κάνει μια μικρή διαδρομή, που έχει σημασία να την πω για να διευκρινίσω ακριβώς τις αφετηρίες που με έφερναν σε διάλογο μαζί του, σε ενδιαφέρον δηλαδή, για να ακούσω τι έλεγε και να τον μελετήσω. Είχα κάνει προηγουμένως μία διπλωματική εργασία με αφετηρία την κρίση της αθηναϊκής πολιτείας και είχα μελετήσει το δουλοκτητικό σύστημα της Αθήνας. Εκεί, λοιπόν, συνήγαγα το συμπέρασμα, και του το είπα, ότι δεν ισχύει ο ισχυρισμός του Μαρξ πως οι δουλοκτητικές κοινωνίες είναι προγενέστερες όχι χρονικά αλλά εξ επόψεως ανωτερότητας από τις φεουδαλικές κοινωνίες. Διότι, πώς εξηγείται ότι η δουλοκτητική κοινωνία της πόλης έβγαλε Πλάτωνα, Αριστοτέληδες, Δημοκρατία κ.λπ., ενώ η φεουδαλική κοινωνία είναι τόσο σκοτεινή στη διαδρομή της; Άρα, κάτι δεν πάει καλά, λέω, εδώ. Έχει να κάνει δηλαδή με μία γραμμικότητα η οποία δεν επαληθεύεται. Και, εκεί, τον είδα διστακτικό. Όταν του εξήγησα ότι αυτό που διακρίνω στη δουλεία της Αθήνας (της δημοκρατικής πόλης) είναι μια κατοχύρωση του δούλου που έχει ιδιοκτησία, οικογένεια, ασκεί επιχειρηματική δραστηριότητα, που μπορεί να έχει και αυτός δούλους (οι «χωρίς οικούντες») και δικαιώματα, τα οποία τον οδηγούν μέχρι και να μπορεί να προσάγει στη δικαιοσύνη και πολιτικά πρόσωπα της Αθήνας, τον είδα να το σκέφτεται. Διότι, του επεσήμανα, πώς θα μπορούσαμε να διακρίνουμε αυτόν τον δούλο με αυτά τα δικαιώματα από τον σημερινό εργαζόμενο; Είναι πολύ λιγότερο και η ιδιότητα του πολίτη —δεν με αφορά εδώ— διότι δεν του προσφέρει κάτι παραπάνω. Υπήκοος είναι. Είδα, λοιπόν, ότι ήταν έτοιμος να το συζητήσει.

Ένα άλλο θέμα είναι ότι του εξήγησα πως είχα ξεκινήσει διδακτορική διατριβή για την Επανάσταση στον Μαρξ και ότι δεν μου έλεγε πραγματικά τίποτε, δεν μου έδινε απαντήσεις δηλαδή και, γι’

αυτό, επέλεξα τη Θεωρία της Επανάστασης στον Αριστοτέλη (μεταβολή Πολιτείας). Τότε ανοίξαμε μία πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση, που πραγματικά με βοήθησε πάρα πολύ να πάω πιο πέρα τη σκέψη μου γι' αυτό που θα ανέπτυσσα στη συνέχεια. Του επεσήμανα, λοιπόν, δύο σημαντικά ζητήματα. Ότι με ενοχλεί η μονοσήμαντη έμφαση στο οικονομικό πεδίο και στην εργασία (ότι είναι στη φύση του ανθρώπου, του έλεγα, ότι αυτό αντιφάσκει προς την αντίληψη της δημοκρατίας και την έννοια τηςσχόλης που απαντάται στη δημοκρατία της πόλης που μας δείχνει δηλαδή το ελληνικό παράδειγμα). Και, βεβαίως, το ζήτημα της αντιμετώπισης της κοινωνικής πάλης με τους όρους της σύγκρουσης δύο κοινωνικών στρωμάτων. Του έλεγα ότι δεν είναι μία κοινωνική τάξη με μία άλλη που συγκρούονται. Ότι έχουμε μία κοινωνική τάξη η οποία είναι στην ιδιωτεία —δηλαδή εκτός συστήματος— κι ότι έχουμε και μία άλλη κοινωνική τάξη η οποία κατέχει την ιδιοκτησία του οικονομικού συστήματος. Και ότι, αν κάνουμε μια προέκταση στο πολιτικό σύστημα, έχουμε και εκεί το αντίστοιχο. Ότι ταυτίζουμε το κράτος με το πολιτικό σύστημα· πράγμα που συμβαίνει και σήμερα. Αυτό, ο Μαρξισμός δυστυχώς το έχει στην προμετωπίδα.

Του έθεσα επίσης το ερώτημα πώς θα εξηγήσουμε ότι η εργατική τάξη, η κοινωνία στο σύνολό της, ηγεμόνευσε στην εποχή της δημοκρατίας της πόλης επί της αστικής τάξης χωρίς να κρατικοποιήσει και χωρίς να καταργήσει την υποδομή της οικονομικής ιδιοκτησίας που είχε; Διότι με απασχολούσε πολύ η ενοχοποίηση του κεφαλαίου (δηλαδή της νομιματικής οικονομίας) και όχι της αιτίας από την οποία δημιουργείται η υπερβολική ανισότητα και η συσσώρευση κεφαλαίου, που ήταν η ιδιοκτησία του οικονομικού και ιδίως του πολιτικού συστήματος. Και εκεί υπήρξε μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση, που δεν διέκρινα ότι την είχε επεξεργασθεί στα έργα του στη συνέχεια. Διότι, πρέπει να πω, ότι τα έχω όλα του τα έργα. Αλλά, παρ' όλα αυτά, τη συζήτηση την κάναμε ως εάν τα ζητήματα αυτά τα είχε ήδη επεξεργασθεί και ο ίδιος. Δηλαδή ως ένα καινούργιο φαινόμενο που εγείρετο για τον ίδιον.

Π.Β.: Πού οφείλεται, κατά τη γνώμη σας, η απήχηση του σε Λα-

τινοαμερικάνους διανοούμενους και φοιτητές, όπως προαναφέρατε;

Γ.Κ.: Νομίζω ότι αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι έβγαλε τον Μαρξ και τον μαρξισμό από τον 19ο αιώνα και τον έφερε στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα. Δηλαδή δημιούργησε τα εργαλεία της σκέψης και της πράξης τα οποία επέτρεψαν στους Λατινοαμερικάνους να στοχαστούν το πρόβλημά τους, γιατί πρέπει να πούμε ότι Λατινοαμερικάνοι δεν είναι Τρίτος Κόσμος με την έννοια που ορίζεται σήμερα ο Τρίτος Κόσμος. Είναι βασικά Δύση, που όμως βιώνουν ένα καθεστώς που ενδεχομένως μπορεί να τους εντάξει στο μεταίχμιο των δύο αυτών κόσμων. Άρα έχουν όλες τις παραστάσεις του δυτικού κόσμου και δη του ευρωπαϊκού κόσμου, έχουν επίσης τις καταπίεσεις τις οποίες υφίστανται οι κοινωνίες αυτές από την υπερδύναμη που ήθελε το μονοπώλιο της εξουσίας εκεί, ώστε να ορίζει τα πράγματα, και στο πλαίσιο αυτό μάζες εξαθλιωμένων, οι οποίες αναζητούσαν, μέσα από την κοινωνική πράξη, να βγουν στο φως. Οι αναλύσεις του Παπαϊωάννου για το αδιέξοδο του σοβιετικού μοντέλου, σε σχέση με τις αντιλήψεις που είχε για την ταξική πάλη και το κράτος, για την αυτονομία του κράτους ως μηχανισμού που θα μπορούσε να υποτάξει ή να ελευθερώσει τους ανθρώπους, ήταν ζητήματα τα οποία καλούσαν το μυαλό των ανθρώπων αυτών να τα στοχαστεί για τη δική τους τύχη.

Θυμάμαι ότι, οσάκις έθετε ζητήματα αυτού του είδους στις συζητήσεις που είχε με τους Λατινοαμερικάνους, ήγαιρε επίσης το «διά ταύτα», τι και πώς θα κάνουμε αυτά τα πράγματα. Θυμάμαι ότι, ένας εξ αυτών, Βολιβιανός (κινεζικής προέλευσης), ήρθε αργότερα στην Ελλάδα και τον συνάντησα στο 1ο Συνέδριο που είχα οργανώσει για τον Πουλαντζά μετά τον θάνατό του. Και, με βρήκε στην αίθουσα στο Πάντειο, όπου γινόταν το Συνέδριο, και εξ αυτού του λόγου συναντηθήκαμε στη συνέχεια και επανήλθαμε στους διαλόγους του Παρισιού. Συνέβη μάλιστα η σύζυγός του να είναι μακρινή συγγενής μου από τη Λευκάδα, πράγμα που μας έφερε πιο κοντά. Ερχόταν, λοιπόν, στο γραφείο μου συχνά και συζητώντας διαπίστωσα πρώτα-πρώτα ότι δεν εκτιμούσε τον Πουλαντζά, αλλά μόνον τον Παπαϊωάννου, διότι θεωρούσε ότι ο Πουλαντζάς ήταν συντηρητικός

και επιφανειακός, αφού στο τέλος υιοθέτησε το φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα το οποίο χαρακτήριζε ως δημοκρατικό —θα θυμάστε τη φράση του ότι ο σοσιαλισμός ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει. Δεν δεχόταν (ο Πουλαντζάς) ότι ο πολιτικός φιλελευθερισμός μπορούσε να παντρευτεί με τον οικονομικό σοσιαλισμό. Ο Βολιβιανός, και οι Λατινοαμερικάνοι εν γένει, συμφωνούσε μαζί μου ότι η ιδέα του κράτους με τον πολιτικό φιλελευθερισμό ήταν μια απλώς εκλόγιμη μοναρχία, εντέλει ανεξαρτήτως του ότι δεξιοί και αριστεροί τη χαρακτηρίζουν σήμερα αντιπροσωπευτικό και δημοκρατικό σύστημα. Οι Λατινοαμερικάνοι δεν ασπάζονταν την αντίληψη αυτή, διότι το κράτος το έβλεπαν σαν μια ενιαία οντότητα στην οποία δεν χωρούσε γι' αυτούς ο φιλελευθερισμός. Ήθελαν, δηλαδή, ένα κράτος το οποίο θα ακουμπούσε στην κοινωνία χωρίς τις παρεμβολές μεταξύ υπαρκτού σοσιαλισμού και δυτικού φιλελευθερισμού. Αυτό το κράτος, λοιπόν, έβλεπαν ότι διδάσκονταν από τον Κώστα Παπαϊωάννου και αυτό θεωρούσαν ότι ήταν και η συμβολή του που έφερνε τον Μαρξ στον 20ο αιώνα.

Π.Β.: Μας είπατε ότι στο Παρίσι είχατε επαφές με τον Ζαν-Κλοντ Καζανοβά, διευθυντή του περιοδικού “Commentaire” του Αρόν, στο οποίο δημοσίευσε και ο Κ. Παπαϊωάννου πολλά άρθρα σχετικά με τον Μαρξ. Ήδη μπήκατε σε πολλές παρατηρήσεις σχετικά με τα δικά σας ερευνητικά ενδιαφέροντα και τις συζητήσεις που είχατε, και στο Παρίσι αλλά και στην Ελλάδα, με τον Κ. Παπαϊωάννου. Ήθελα να ρωτήσω αν σας είχε μιλήσει ο Καζανοβά για την πολιτική σκέψη του Παπαϊωάννου κι αν εσείς προσωπικά ανταλλάξατε σκέψεις αναφορικά με την πολιτική και κοινωνική θεωρία με την οποία ασχολείστε και ο ίδιος προσωπικά, αλλά κι ο Κ. Παπαϊωάννου. Διασταυρώθηκε η έρευνά σας και το έργο σας με κάποια πτυχή του έργου του Κ. Παπαϊωάννου; Θα έλεγα προσωπικά ότι, από όσα μας αφηγείστε, εντοπίζω ορισμένες συνάφειες.

Γ.Κ.: Όταν του μιλούσα για αυτό που κάνω, ότι προσπαθώ να χρησιμοποιήσω τον Αριστοτέλη ως πηγή (και τους άλλους αρχαίους, αλλά κυρίως τον Αριστοτέλη) για να ερμηνεύσω την εξέλιξη των κοινωνιών των πόλεων, προκειμένου να κατανοήσω την εποχή μας και

του έδινε το σχήμα ότι ξεκινούν από τη μοναρχία, πηγαίνουν μετά στην εκλόγιμη μοναρχία, στην αντιπροσώπευση, ενδιάμεσα στάδια όπως οι Τύραννοι κ.λπ., που στην πραγματικότητα ήταν εκλεγμένοι κυβερνήτες και, στη δημοκρατία, συγκράτησα μία επισήμανση που ήταν έτοιμος να τη συζητήσει. Ο ίδιος, στο έργο του για τις μάζες, επεσήμανε πως, μετά τον Πεισίστρατο, διαπιστώνουμε ότι οι μάζες (κι εννοούσε αυτό που εγώ δεν το χαρακτήριζα «μάζες» αλλά «κοινωνία των πολιτών») ήταν εκείνες οι οποίες ανέλαβαν έναν σημαντικό ρόλο που ανέδειξε ακριβώς και την πνευματική και την πολιτική διάσταση του πράγματος και που, επομένως, οδηγούσε και σε άλλες κατευθύνσεις. Δεν νομίζω ότι ήταν έτοιμος να προσχωρήσει σε αυτό που εγώ αποκαλώ «κοσμοσυστημική γνωσιολογία» και δεν ήταν και ο σκοπός του. Διότι μελετούσε την αρχαία πόλη, ώστε να αντιλήσει συμπεράσματα, αλλά δεν είχε μία συστηματική προσέγγιση της αρχαίας πόλης —παρ' όλο που ήταν πολύ πιο βαθύς μελετητής που κατανοούσε πολλά περισσότερα από τον Μαρξ. Διότι ο Μαρξ μελέτησε τους αρχαίους κατά κόρον, αλλά κατάλαβε πολύ λίγα. Ο Παπαϊωάννου δεν ήταν έτοιμος να ταξινομήσει την πόλη με γνώμονα τη δουλεία, που ουσιαστικά είναι η «ώνια εργασία», αλλά, με βάση το πολιτειακό της σύστημα. Άρα, οι μάζες ήταν οι μάζες των πολιτών που πρωταγωνιστούσαν και συγκροτούσαν την πόλη. Αυτό είναι μια πολύ σημαντική διαπίστωση για έναν στοχαστή, ώστε να αντιληφθεί τι θα μπορούσε να συμβεί στην εποχή μας. Διότι εδώ έρχεται ο Παπαϊωάννου σε προφανή αντίθεση με την αντίληψη που υπάρχει σήμερα για την έννοια των μαζών —ορισμένοι μάλιστα οδηγούνται και στο να μιλούν για «μαζική δημοκρατία», χαρακτηρίζουν δηλαδή την εκλόγιμη μοναρχία ως δημοκρατία, επειδή καλούν τις μάζες να διαδηλώσουν και να παίξουν ρόλους απρόσωπης αγέλης.

Έχει σημασία να επισημάνουμε τη διάκριση ότι, όταν ο Παπαϊωάννου μιλάει για μάζα, δεν εννοεί μόνο την εργατική τάξη. Εννοεί την κοινωνία στο σύνολό της. Αυτή η διάκριση είναι επαναστατική, θα έλεγα. Διότι η κοινωνική τάξη της εργασίας δεν είναι το όλον, αλλά είναι ένα μέρος αυτού που αποτελεί το σώμα της κοινωνίας. Ακόμα και αν αφαιρέσουμε δηλαδή —ας το πούμε— την αστική

τάξη, η κοινωνία που απομένει δεν είναι μόνο η εργατική τάξη, αλλά και η εργατική τάξη δεν είναι ένα πράγμα· είναι πολλά. Επομένως, αυτό και μόνο το γεγονός, αυτή η διάκριση δηλαδή, είναι πολύ σημαντική για να στηριχθεί κανείς και να δει την πρωτοτυπία του έργου του Παπαϊωάννου σε σχέση με τον Μαρξ και τον ιστορικό μαρξισμό.

Π.Β.: Στη Δημερίδα χρησιμοποιήσαμε στον τίτλο τη φράση: «Ο φιλόσοφος της συμφιλίωσης». Μια επιρροή από ποίημα του Οκτάβιο Πας. Είναι ένα ποίημα που έγραψε για τον θάνατο του αγαπημένου του φίλου Κώστα και καταλήγει λέγοντας: «... Κώστα, στις παγωμένες στάχτες της Ευρώπης, δεν βρήκα το αυγό της Ανάστασης. Στα πόδια της ανήλεης χίμαιρας της ποτισμένης με αίμα, βρήκα το γέλιο το δικό σου της συμφιλίωσης...»³. Πιστεύετε ότι η σκέψη του Παπαϊωάννου εκφράζει αυτή τη συμφιλίωση; Και αν ναι, σε ποιο επίπεδο φιλοσοφικά;

Γ.Κ.: Εγώ νομίζω ότι ο Παπαϊωάννου συναντιέται με αυτό που χαρακτηρίζεται ως «συμφιλίωση» και στο επίπεδο της πράξης και στο επίπεδο της φιλοσοφίας· της προσέγγισης δηλαδή της ανθρώπινης κατάστασης. Το βλέπουμε αυτό και στην προσέγγιση που κάνει της Ιστορίας, αλλά και των κοινωνικών σχέσεων. Δηλαδή βλέπει ότι υπάρχει ένα σημείο συνάντησης και του μαρξισμού και του υπαρκτού σοσιαλισμού με την απόρριψη των ολοκληρωτικών του πραγματικοτήτων, αλλά και του δυτικού προτύπου του κράτους και του φιλελευθερισμού. Δεν θεωρεί δηλαδή ότι είναι χαστική η διαφοροποίησή τους. Θα το έλεγα με άλλα λόγια, ότι οι δύο αυτές ιδεολογίες δεν είναι η μία που θα υποκαταστήσει την άλλη. Άρα, σε επίπεδο φιλοσοφικό, δεν έχουμε τον καπιταλισμό —όπως λέγεται— που θα διαδεχθεί ο σοσιαλισμός, αλλά έχουμε δύο δρόμους μετάβασης από αυτό που ήταν ο Μεσαίωνας και η φεουδαρχία σε αυτό που είναι ο νεότερος ανθρωποκεντρικός κόσμος. Δηλαδή ο ένας δρόμος, ο φιλελεύθερος, είναι αυτός που ακολούθησαν οι πρώτες χώρες που μπήκαν σε αυτή τη διαδικασία, ο σοσιαλιστικός δρόμος ήταν ο δρόμος που ακολούθησαν οι χώρες που ήταν σε καθυστέρηση, όπως η Ρωσία παραδείγματος χάρι ή η Κίνα. Αλλά έχει και μία άλλη διάσταση αυτή η αντίληψη/προσέγγιση του σοσιαλισμού που είναι η ενσωμά-

τωση —και ιδού η έννοια της συμφιλίωσης— των καθυστερημένων εξ'επόψεως δικαιωμάτων και ελευθερίας στρωμάτων που είναι ουσιαστικά η κοινωνία της εργασίας, στον νέο κόσμο που εισήλθε η ανθρωπότητα σταδιακά από τον 18ο-19ο και 20ο αιώνα. Η κατάκτηση κάποιων δικαιωμάτων σε επίπεδο ελευθερίας, σε επίπεδο δηλαδή κοινωνίας της εργασίας και των συμβάσεών της με την οικονομία (με τους ιδιοκτήτες του οικονομικού συστήματος), που δεν θα δημιουργεί χαοτικές καταστάσεις. Άρα αυτή η αντίληψη είναι μέσα στη σκέψη του Παπαϊωάννου και νομίζω ότι είναι μία κατεξοχήν συνιστώσα η οποία του επιτρέπει άλλωστε να βλέπει και την κοινωνία υπό αυτήν τη διπλή σκοπιά. Δηλαδή ως ολότητα και ως κοινωνική διαφοροποίηση/αντίθεση μέσα στη ζωή των ανθρώπων και δη στην οικονομία.

Π.Β.: Θα μου επιτρέψετε να αναφέρω ένα απόσπασμα από κείμενό σας, δημοσιευμένο στη *Νέα Κοινωνιολογία*. Μιλάτε κυρίως για τον Νίκο Σβορώνο, αλλά και για τα χαρακτηριστικά μιας γενιάς Ελλήνων διανοουμένων στο Παρίσι. Διαβάζω ένα χαρακτηριστικό σημείο που αφορά στη συζήτησή μας. Λέτε: «...Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των Ελλήνων διανοουμένων που βρέθηκαν στο Παρίσι την περίοδο του εμφυλίου, είναι ότι σχεδόν στο σύνολό τους εστίασαν το ενδιαφέρον τους στα «μεγάλα» ζητήματα της Ιστορίας, της φιλοσοφίας, της πολιτικής ή της τέχνης. Ενώ, οσάκις ασχολήθηκαν με την Ελλάδα, την ενέταξαν σε αυτά. Κανείς τους δεν έγινε μέρος του ελληνικού προβλήματος. Ανέπτυξαν έναν υψηλού επιπέδου διάλογο με τα διανοητικά ρεύματα της εποχής τους, ενώ ορισμένοι από αυτούς βρέθηκαν στο επίκεντρο των διανοητικών και ιδεολογικών ζυμώσεων και επηρέασαν βαθιά της εξελίξεις στην Ευρώπη και πέρα αυτής στον σύνολο κόσμο»⁴.

Θα θέλατε να μας μιλήσετε για τη συνεισφορά αυτής της γενιάς στην ευρωπαϊκή σκέψη και, ειδικότερα, για τη συνεισφορά του Κώστα Παπαϊωάννου;

Γ.Κ.: Για να κατανοήσουμε αυτό που συνέβη με αυτήν τη γενιά, πρέπει να την αντιδιαστείλουμε ή να τη συγκρίνουμε με τη γενιά της Δικτατορίας. Και τότε πήγαν πολλοί Έλληνες στο Παρίσι.

Ποια είναι η διαφορά τους όμως; Ότι οι μεν, εάν τους απαριθμήσει κανείς, συνέβαλαν και μετείχαν στην κατασκευή και στη συγκρότηση της νέας αντίληψης των πραγμάτων στην επιστήμη, στη φιλοσοφία, στην τέχνη. Ένα πολύ μεγάλο μέρος από αυτή τη γενιά του Μатарόα, ο καθένας στον δικό του τομέα, αν και με πολλές διαφορές μεταξύ τους, ήταν στην πρώτη γραμμή της πνευματικής πρωτοπορίας της Ευρώπης της εποχής. Εν αντιθέσει με τη γενιά της Δικτατορίας, η οποία όχι μόνο δεν ανέδειξε τίποτε —μοναδικός είναι ο Πουλαντζάς, ενώ όλοι οι άλλοι ζούσαν στο Παρίσι και δημοσίευαν στην Ελλάδα— αλλά είχαν και ένα άλλο ιδίωμα που έχει σημασία να το επισημάνουμε. Ότι είδαν την Ελλάδα ως μία τριτοκοσμική χώρα (οι εκπρόσωποι της γενιάς της Δικτατορίας), η οποία έμοιαζε, στην καλύτερη περίπτωση, με τη Λατινική Αμερική ή με τις χώρες της Αφρικής ή της Ασίας και, μάλιστα, ενοχοποιούσαν με διάφορους χαρακτηρισμούς την αστική τάξη, ισχυριζόμενοι ότι ήταν «κομπραδόρικη», ότι η ελληνική κοινωνία ήταν καθυστερημένη, ότι δεν πέρασε από τον Διαφωτισμό για να ακολουθήσει τα βήματα της εξέλιξης της δυτικής Ευρώπης και άλλα τινά. Τι μας λέγανε όμως ουσιαστικά; Μας έλεγαν ότι αυτόν τον κόσμο, τον ελληνικό, επειδή δεν πέρασε από τη φεουδαρχία, έπρεπε να τον καταδικάσουμε, και μαζί του το γεγονός ότι ζούσε στα κοινά —δηλαδή στις πόλεις, όπως τις κληρονόμησε από την αρχαιότητα— και στο πλαίσιο τους τη δημοκρατική αυτοκυβέρνηση. Ότι ήρθε το δυτικό δεσποτικό κράτος ως εμφύτευμα να του φορέσει την απολυταρχία. Και αυτό αξιολογείται ως πρόδος έναντι της δημοκρατίας. Αντί, λοιπόν, να εγκύπτουν στο πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας, το τριτοκοσμικό κράτος που μετέδιδε την ασθένειά του στην κοινωνία, ενοχοποίησαν την κοινωνία, με το επιχείρημα ότι δεν ήταν επαρκώς τριτοκοσμική για να συναρμοσθεί με τον βηματισμό της νεωτερικότητας. Αυτά θα δούμε και στον Πουλαντζά, ο οποίος, στο πόνημά του για τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών, συγκρίνει την Ελλάδα με τις δικτατορίες του Φράνκο και του Σαλαζάρ. Τη στιγμή που εκείνες ήταν το αποτέλεσμα του αγώνα που έκαναν οι χώρες της δυτικής Ευρώπης για να φύγουν από την απολυταρχία πρώτα και μετά από τους ολοκληρω-

τισμούς, για να εγκατασταθεί αυτό που ήταν πρόταγμα στην εποχή του Διαφωτισμού, δηλαδή η εκλόγιμη μοναρχία —ασχέτως εάν τη χαρακτηρίζουν σήμερα Δημοκρατία (το κοινοβουλευτικό πολίτευμα).

Οι στοχαστές του Ματαρόα, αυτοί που έφυγαν δηλαδή την περίοδο του Εμφυλίου, μίλησαν για τα μεγάλα ζητήματα της εποχής τους, δεν διανοήθηκαν ποτέ να μιλήσουν για τέτοια ζητήματα. Δεν διανοήθηκαν ποτέ να εντάξουν την Ελλάδα στον Τρίτο Κόσμο, διότι αυτομάτως θα ενέτασσαν και τον εαυτό τους εκεί. Άλλωστε, εάν στοχάζονταν με βάση τα υψηλά διανοήματα και ρεύματα της Ευρώπης της εποχής και αποτελούν πρωτοπορία, σημαίνει ότι είχαν παραστάσεις και είχαν πηγές από όπου αντλούσαν αυτή τη στοχαστική τους αντίληψη. Ήταν πολύ κοντά σε αυτό που είχε γίνει ήδη, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, με τη Γενιά του '30. Ενώ οι άλλοι τα είχαν ξεχάσει αυτά και μάλιστα έτρεφαν και υψηλή περιφρόνηση προς την ελληνική κοινωνία. Τους θυμάμαι στο Παρίσι της εποχής της δικτατορίας, να τρέφουν υψηλή περιφρόνηση προς τους στοχαστές του Ματαρόα, εκτός από ελάχιστους που τους πλησίαζαν για άλλους λόγους. Αυτό δείχνει ακριβώς και τη διανοητική απόσταση που τους χώριζε. Άρα, εδώ έχουμε μια στοχαστική γενιά η οποία μετέχει στην πρωτοπορία της Ευρώπης. Μεταξύ αυτών, λοιπόν, δεν είναι μόνο ο Σβωρόνις, ο Καστοριάδης ή ο Αξελός και τόσοι άλλοι, είναι στην κορυφή της ιεραρχίας και ο Κώστας Παπαϊωάννου.

Π.Β.: Στη δεκαετία του '70 που βρεθήκατε στο Παρίσι, έχει προηγηθεί ο Μάης του '68. Ορισμένοι διανοούμενοι, όπως ο Κ. Καστοριάδης, είχαν επηρεάσει τους φοιτητές και μάλιστα ορισμένες φράσεις τους είχαν αξιοποιηθεί από τους διαδηλωτές ή είχαν γίνει της μόδας. Εκείνη την περίοδο, λοιπόν, γνωρίζουμε ότι ο Παπαϊωάννου δεν έδρασε, δεν πήρε μέρος στον Μάη του '68, επηρέασε όμως περιθωριακούς διανοητές, πέρα από την αστική διάνοηση της Γαλλίας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι Καταστασιακοί. Γενικώς υπάρχει ένας διάλογος του έργου του Παπαϊωάννου με τον χώρο τον αναρχικό και τον καταστασιακό, χωρίς ο ίδιος να είναι καταστασιακός ή αναρχικός. Ακριβώς επειδή ο ίδιος δεν έβαζε τη σκέψη του σε στεγανά και είχε μία ανοιχτότητα στην προσέγγιση των

ζητημάτων (προσπαθούσε να εγκαταλείψει ταμπέλες, διέθετε μια φρεσκάδα η σκέψη του), αναζητούσε στοιχεία πολιτικά από τα κάτω ασκώντας κριτικό έλεγχο στην εποχή της διαφήμισης, των ΜΜΕ και της εκ νέου παθητικοποίησης των μαζών μέσα από τον καταναλωτισμό. Θέλω να πω ότι εκεί επάνω (στην αναζήτηση χειραφετητικών στοιχείων από τα κάτω) βρέθηκε και το σημείο συνάντησης με πρωτοπορίες και ρεύματα εναλλακτικής σκέψης. Δεν ξέρω αν εσείς μιλήσατε μαζί του για αυτά τα θέματα ή αν διασταυρώθηκε και εκεί η σκέψη σας.

Γ.Κ.: Δεν είχαμε μιλήσει, αλλά, αν απολογιστικά αξιολογήσω τις προσεγγίσεις του Καστοριάδη με τις προσεγγίσεις του Παπαϊωάννου για τον Μάη του '68 και για πολλά άλλα γεγονότα, πρέπει να πω ότι ο Παπαϊωάννου “έπεσε μέσα” —όπως θα λέγαμε—, ενώ ο Καστοριάδης ήταν πολύ μακριά. Κατά την ίδια έννοια που μπορεί βεβαίως να διαφωνεί κανείς σε πολλές πτυχές του έργου του Παπαϊωάννου, όπως μπορεί ασφαλώς να διαφωνεί και με εμένα —δεν είναι δηλαδή το θέμα η διαφωνία, εάν γίνεται αιτία διαλόγου και όχι εχθρότητας—, αλλά δεν μπορεί να αρνηθεί ότι έχει κατασταλάξει ως προς την εξέλιξη σε έναν δρόμο που οδηγεί κάπου. Ο Καστοριάδης δεν έχει κατασταλάξει σε αυτό. Δηλαδή, μας λέει ότι ο άνθρωπος κάποια στιγμή κατασκευάζει στο μυαλό του την έννοια δημοκρατία, όπως οι Αθηναίοι, και έρχεται και την εφαρμόζει. Όμως, αυτό δεν λέει κάτι. Δεν είναι η φαντασία δηλαδή που θα φέρει μαζί της, με την επικουρία έστω κληρονομιών, τη δημοκρατία, αλλά οι παράμετροι που θα οδηγήσουν την ανάγκη του κοινωνικού ανθρώπου να τη διεκδικήσει. Αν ήταν τα πράγματα όπως μας τα διηγείται ο Καστοριάδης, θα καθόμασταν και σήμερα να στοχαστούμε για το αύριο και θα οδηγούμασταν σε αυτό το αύριο χωρίς άλλο. Γιατί άραγε δεν αγγίζει τη σκέψη μας σήμερα η δημοκρατία, αλλά η κριτική σκέψη παραμένει στατικά δέσμια των στερεοτύπων του 18ου αιώνα; Προφανώς διότι η δυναμική των πραγμάτων είναι άλλη. Φτάνει κανείς σε επόμενο στάδιο, όταν αλλάξουν οι συνθήκες, ώστε να αλλάξει και το αξιακό κεκτημένο του ανθρώπου.

Ο Μάης του '68, λοιπόν, τι έφερε στη Γαλλία; Τίποτε. Δικαίω-

σε τον Ντε Γκωλ. Δεν έφερε κάτι καινούριο. Γιατί, όταν δεν έχει πρόταση και έχει απλώς κριτική διάθεση και αντιμετώπιση των πραγμάτων, σημαίνει ότι δεν έχει να πεις τίποτε. Αντιθέτως, νομιμοποιείς αυτό που αμφισβητείς. Το να ασκεί δηλαδή κριτική κανείς στα πράγματα, να λέει τι υπάρχει και τι δεν υπάρχει ή τι δεν πάει καλά και τι πάει καλά, δεν είναι απάντηση στο τι κάνουμε. Το «τι κάνουμε» θέλει πρόταση η οποία να συμπεριλαμβάνει τους παράγοντες που οδηγούν στην επόμενη ημέρα. Όταν ασκεί κανείς κριτική, πρέπει να έχει και πρόταση για να αντιμετωπιστούν αυτά τα οποία αμφισβητεί και θέτει εν αμφιβόλω. Άρα, είναι σαν τη σημερινή εποχή που διαδηλώνουμε γνωρίζοντας τι πρέπει να γίνει, αλλά δεν διεκδικούμε να γίνουμε εταίροι του πολιτικού συστήματος, ώστε να συμμετέχουμε και να αναγκάζουμε τους φορείς της πολιτικής τάξης, να τους «τραβάμε από το μανίκι» και να αισθάνονται την ανάσα μας για να αποφασίζουν, σύμφωνα με αυτό που θεωρούμε εμείς ως κοινωνία σωστό. Αυτό λοιπόν —όπως για παράδειγμα τα «Κίτρινα Γιλέκα» τώρα— είχε ως αποτέλεσμα ο Μάης του '68: αμφισβήτησε χωρίς να έχει πρόταση υπέρβασης της αιτίας που δημιούργησε τη διαμαρτυρία. Η διαμαρτυρία και η δεοντολογία είναι καλός αγωγός νομιμοποίησης ενός συστήματος, αλλά όχι υπέρβασής του. Θέλουμε πρόταση για να βγούμε από το αδιέξοδο. Δεν αρκεί να είμαστε οι θεράποντες μιας αμφισβήτησης χωρίς πρόταση. Ο Παπαϊωάννου όμως είχε ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα εδώ, το οποίο πρέπει να του το αναγνωρίσουμε: ότι δεν δογματίζει. Δηλαδή η φιλοσοφία του δεν είναι δογματική φιλοσοφία. Αυτό τον κάνει και διαφορετικό από τον Μαρξ. Ο Παπαϊωάννου ψάχνεται και αναδεικνύει ζητήματα τα οποία, και εκεί που δεν εισφέρει απαντήσεις, είναι ζητήματα προς σκέψη για να τα χρησιμοποιήσει ο καθένας και να πάει πιο πέρα.

Π.Β.: Σε αυτό το σημείο, τον αντιδογματικό χαρακτήρα της σκέψης του Παπαϊωάννου, συμφωνώ μαζί σας. Κλείνοντας, από τη δική σας εμπειρία, πώς ήταν από κοντά αυτός ο στοχαστής;

Γ.Κ.: Την εποχή που τον συνάντησα, ήταν περίπου στα 50. Ήταν μια ηλικία η οποία είναι η δυναμικότερη στη ζωή ενός ανθρώπου. Ήταν ένας άνθρωπος που, εάν κάποιος ήταν έξω από το

περιβάλλον της σκέψης, του στοχασμού και των αναζητήσεων, θα έλεγε ότι ήταν φλύαρος. Δηλαδή μιλούσε πολύ, αλλά μιλούσε στη βάση ενός επιχειρήματος και μιας σκέψης που ήγειρε ερωτήματα. Διαλεγόταν προβάλλοντας ένα θέμα δίκην επιχειρήματος ή πρότασης, προκειμένου να εισφέρει την ερμηνεία του, αλλά εκείνη τη στιγμή, συγχρόνως, ήταν ανοιχτός στον διάλογο και επιζητούσε όντως να τεκμηριώνει την απάντησή του. Ο αναλυτικός άνθρωπος είναι εκείνος που δεν έχει απλώς πολλά να πει, αλλά έχει και την ανάγκη —εκτός από το να προβαίνει σε διακηρύξεις— να αναλύσει, να ερμηνεύσει και να γίνει επεξηγηματικός ανοίγοντας τον ορίζοντα της σκέψης, κυρίως εγείροντας ερωτήματα. Διότι το σημαντικό στην κοινωνική επιστήμη και στη φιλοσοφία είναι αυτό. Να δίνει κάποιος μία απάντηση και να προκαλεί στον συνομιλητή του άλλα δέκα ερωτήματα κι όχι να θεωρεί ο συνομιλητής του ότι έκλεισε και δεν έχει άλλο ερώτημα, άλλη απάντηση ή άλλη απορία.

Π.Β.: Μολονότι έχετε ανοίξει πολλά ζητήματα με τις τοποθετήσεις σας και θα ήθελα να θέσω «άλλα δέκα ερωτήματα», κλείνοντας σε αυτό το σημείο, σας ευχαριστώ πολύ για τη γόνιμη συζήτηση και τις τοποθετήσεις σας, αλλά και γιατί με τη μαρτυρία σας συνεισφέρατε κι εσείς στη «γνωριμία» μας με τον Κώστα Παπαϊωάννου.

Γ.Κ.: Κι εγώ θέλω να ευχαριστήσω για την πρόσκληση αυτή, διότι μου επιτρέψατε να ανακαλέσω μνήμες οι οποίες πραγματικά με συγκίνησαν, αλλά με έφεραν και κοντά στην εποχή που ξεκινούσα να διαμορφώνω τη δική μου σκέψη, τη δική μου επιστημονική πρόταση. Θεωρώ ότι αυτές οι στιγμές και οι συναντήσεις με ανθρώπους, όπως ο Παπαϊωάννου, ήταν πολύ σημαντικές. Θεωρώ χρέος μου να αναφέρω, αφού μου δίνετε αυτή την ευκαιρία, εκτός από τον Παπαϊωάννου, τον Σβορώνο, τον Φωκίωνα Φραντζεσκάκη που έχει εντελώς αγνοηθεί στην Ελλάδα, αλλά που ήταν μια μεγάλη μορφή ήθους και επιστημοσύνης στον τομέα του δικαίου, και επίσης τον φιλόσοφο Μισέλ Βιλέ.

Ευχαριστώ πολύ!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Αν κάποιος από τους ανθρώπους που συναναστράφηκα αξίζει το χαρακτηρισμό φίλος, με την έννοια που απέδιδαν στον όρο οι αρχαίοι φιλόσοφοι, αυτός είναι ο Κώστας. Τον γνώρισα στο Παρίσι του 1946, ένα Παρίσι δίχως αυτοκίνητα, δίχως τρόφιμα, με δριμύ ψύχος και ακιμάζουσα μαύρη αγορά. Από τότε και έως το θάνατό του υπήρξαμε φίλοι. Ποτέ δεν αντιλήφθηκα στη συμπεριφορά του ίχνος συμφοροτολογίας, εγωισμού, φθόνου ή άλλου μικροπρεπούς συναισθήματος. Η δε γενναιοδωρία του δεν γνώριζε όρια. Ο Κώστας ήταν φτωχός αλλά πλούσιος σε ιδέες και γνώσεις, που και τις δύο τις χάριζε στους φίλους και ακροατές του απλόχερα και με αξιοθαύμαστη φυσικότητα». Οστανίο Ραζ, *Letras libres* 65 (Απρίλιος 1982). Περιέχεται στον δεύτερο τόμο των *Απάντων* του Οστανίο Ραζ [*Obras completas* (Μεξικό: 1994)]. Βλ. «Ο Οκτάβιο Ραζ νεκρολογεί τον Κώστα Παπαϊωάννου,» μτφρ. Κώστας Κουτσουρέλης, *Νέο Πλανόδιον*, 22-12-21 (www.neorplanodion.gr).
2. Raymond Aron στο Kostas Papaioannou, *De Marx et du Marxisme*, εισαγ.-επιμ. Raymond Aron (Paris: Gallimard, 1983), 7.
3. Έχουμε δύο διαφορετικές μεταφραστικές εκδοχές για την τελευταία φράση του ποιήματος: ο Γιώργος Καραμπελιάς, που μεταφράζει από τα γαλλικά, προκρίνει τη λέξη «συμφιλίωση» (*la réconciliation*), ενώ ο Κώστας Κουτσουρέλης, που μεταφράζει από τα ισπανικά, την «καταλαγή» (*reconciliación*). Το ποίημα περιέχεται στο έργο του Ραζ, *Ηλιόπετρα*, μτφρ. και επίμετρο Κώστας Κουτσουρέλης, δίγλωσση έκδοση (Αθήνα: Μαΐστρος, 2007).
4. Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, «Οι Έλληνες διανοούμενοι στο Παρίσι και ο Νίκος Σβορώνος,» *Νέα Κοινωνιολογία* 43 (Χειμώνας 2006-2007): Αφιέρωμα. Η Ελληνική διανόηση στο Παρίσι, 120-124. Βλ. και Παναγιώτα Φ. Βάσση, *Ο «πολιτικός άνθρωπος» στο έργο του Κώστα Παπαϊωάννου* (Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 2015), 199.